

<https://doi.org/10.62837/2024.11.308>

Dosent, f.f.d. BƏNÖVŞƏ NİYAZ qızı HACIYEVA

<https://orcid.org/0000-0002-8683-3825>

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq Fakültəsi, Türk filologiyası kafedrası.
b.haciyeva@mail.ru

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK, QRAMMATİK VƏ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: atalar sözləri, leksik məna, geniş zaman, söz sırası

Atalar sözləri hər bir xalqın keçmişinə, təcrübəsinə əsaslanan mənalı sözlərdir. Əsrlərdən bəri süzülüb gələn bu mənalı ifadələr hər bir xalqın dilində mövcuddur və ataların sonrakı nəsillərə vurğulamaq istədiyi fikirlərin bitkin şəkli. Konkretlik, yığcamlıq, az sözlə çox məna ifadə edilməsi atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Fikrimizcə, atalar sözlərindəki bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dili öyrəndikdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Folklor nümunəsi olaraq zahirən sadə görünməsinə baxmayaraq, ifadə etdiyi dərin mənalar, axıcılıq, xüsusi qəlibləri öyrənilən dili rahat bir şəkildə mənimsəməyə kömək edir.

Araşdırmada hər iki qohum dildəki atalar sözlərinin forma, məzmun xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər aydınlaşdırılmışdır. Atalar sözlərinin Türkiyə Türkçəsində əsasən feilin geniş zamanında, Azərbaycan Türkçəsində isə feilin qeyri-qəti gələcək zamanında ifadə edilməsi xarakterikdir. Qeyd edək ki, iki qohum dildə vurğuladığımız zamanlar müxtəlif adlar altında formalaşsa da şəkilçiləri eynidir. “Başak büyüdükçe boynunu eğer”; (Türkçe); “Ağac bar verdikcə başını aşağı əyər” (Azərbaycan Türkçəsində).

Hər iki qohum dildə keçmiş zamanda işlədilən atalar sözləri say etibarı ilə azdır. Adətən belə hallarda Türk dilindəki atalar sözlərinin felləri nəqli keçmiş zamanda, Azərbaycan dilindəki atalar sözlərinin feilləri isə əsasən şühudi keçmiş zamanda işlənir. “Ölüme giden gelmiş, paraya giden gelmemiş (Türkçe); Qarğadan gözəl quş istədilər, balasını göstərdi.”

Feilləri əmr formasında olan atalar sözləri hər iki dildə işlədilir. “Düşman karınca ise sen fil gibi san” (Türkçe); “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır.” (Azərbaycan Türkçəsində).

Qohumluq və qonşuluq münasibətləri mövzusu hər iki dildəki atalar sözlərində öz əksini tapmışdır: “Komşu komşunun külüne muhtaçtır”, “Akrabanın akrabaya ettiğini akrep etmez” (Türkçe); “Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır”, “Ev alma, qonşu al (Azərbaycan Türkçəsində).

İsmi xəbərli atalar sözlərinin işlənmə dairəsi də hər iki dildə kifayət qədər genişdir. “ Sanat altın bileziktir”; “Dar yerde yemek yemektense, bol yerde dayak yemek hayırlıdır.”(Türkçe); “Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır.”; “Ağıl yaşda deyil, başdadır.” (Azərbaycan Türkcəsində).

Sayların işlədildiyi atalar sözləri həm Türkiyə Türkcəsi, həm Azərbaycan Türkcəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Hər iki dil üçün atalar sözlərində bir, iki, üç, yeddi, doqquz, yetmiş, yüz, min saylarının işlədilməsi xarakterikdir. “Üç göç bir yangının yerini tutar.”, “İnsan yedisinde neyse, yetmişinde de odur.”, “Kırk yılda bir namaz, onu da şeytan kıldırılmaz.” Doqquz sayının işlədildiyi atalar sözlərinə Türkiyə Türkcəsində daha çox rast gəlinir: “Dokuz ölç, bir biç”, “Okumak istemeyene dokuz hoca az”.

Elmi-pedaqoji təcrübəyə əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, istər morfologiya, istər sintaksisin tədrisində atalar sözlərinin forma və məna xüsusiyyətlərinin öyrənilərək nümunələr şəklində verilməsi mövzunun daha rahat şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir. Diqqət yetirilməli məqamlardan biri də atalar sözlərində məna gücünün tam qəlibləşmiş şəkildə ifadə olunmasıdır. Bu da atalar sözlərinə bütün dillərdə məna bütünlüyünü saxlamaqla tərcümə edilmək imkanını verməkdədir.

BANOVSHA HAJIYEVA

SUMMARY

LEXICAL-SEMANTIC, GRAMMATICAL, AND SYNTACTIC FEATURES OF PROVERBS IN TURKISH AND AZERBAIJANI TURKIC

Proverbs are meaningful expressions based on the past and experience of each nation. These meaningful expressions, filtered through centuries, exist in the language of every nation, embodying the ideas emphasized by ancestors for future generations. Specificity, inclusivity, and conveying much meaning with few words are the fundamental characteristics of proverbs. In our opinion, these characteristics of proverbs are of great importance when learning any language. Despite appearing seemingly simple as folkloric examples, they assist in easily assimilating the language by conveying profound meanings, coherence, and unique expressions.

The research investigates the formal, content-specific features of proverbs in both related languages, elucidating similarities and differences. In Turkish, proverbs are mainly expressed in the present tense of the verb, while in Azerbaijani Turkic, they are expressed in the non-definite future tense of the verb. It is noteworthy that although the tenses highlighted in both languages may be formalized under different names, their structures are the same. For instance: "Başak büyüdükçe boynunu eğer" (Turkish); "Ağac bar verdikcə başını aşağı əyər" (Azerbaijani Turkic).

The usage of past tense proverbs is relatively rare in both related languages. Typically, in Turkish, the verbs of proverbs are in the narrative past tense, while in Azerbaijani, the verbs of proverbs are mainly in the evidential past tense. For

example: "Ölüme giden gelmiş, paraya giden gelmemiş" (Turkish); "Qarğadan gözəl quş istədilər, balasını göstərdi" (Azerbaijani Turkic).

Proverbs with imperative forms are used in both languages. For instance: "Düşman karınca ise sen fil gibi san" (Turkish); "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır" (Azerbaijani Turkic).

The theme of kinship and neighborly relations is reflected differently in proverbs of both languages. For example: "Komşu komşunun külüne muhtaçtır", "Akrabanın akrabaya ettiğini akrep etmez" (Turkish); "Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır", "Ev alma, qonşu al" (Azerbaijani Turkic).

The domain of usage of informative proverbs is quite extensive in both languages. For example: "Sanat altın bileziktir"; "Dar yerde yemek yemektense, bol yerde dayak yemek hayırlıdır" (Turkish); "Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır"; "Ağıl yaşda deyil, başdadır." (Azerbaijani Turkic).

Proverbs utilizing numbers are widespread in both Turkish and Azerbaijani Turkic. The usage of numbers one, two, three, seven, nine, seventy, hundred, and thousand is characteristic for proverbs in both languages. For example: "Üç göç bir yangının yerini tutar."; "İnsan yedisinde neyse, yetmişinde de odur."; "Kırk yılda bir namaz, onu da şeytan kıldırılmaz." The usage of the number nine in proverbs is more common in Turkish: "Dokuz ölç, bir biç"; "Okumak istemeyene dokuz hoca az".

Based on scientific and pedagogical experience, it is worth noting that teaching the form and meaning features of proverbs as examples ensures a more comfortable assimilation of the subject, whether in morphology or syntax. One of the important points to consider is the complete expression of the meaning power in proverbs. This ensures maintaining the semantic integrity of proverbs in all languages.

Key Words: *proverbs, lexical meaning, present tense, word order*

Б.Н.ГАДЖИЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ, ГРАММАТИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ В ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ТЮРКСКОМ

Пословицы — это значимые выражения, основанные на прошлом и опыте каждого народа. Эти значимые выражения, отфильтрованные через века, существуют в языке каждого народа, воплощая идеи, которые предки подчеркивали для будущих поколений. Специфичность, включенность и передача многого значения с помощью немногих слов являются основными характеристиками пословиц. По нашему мнению, эти характеристики пословиц имеют большое значение при изучении любого языка. Несмотря на то, что на первый взгляд они кажутся простыми фольклорными примерами, они помогают легко усваивать язык, передавая глубокие значения, согласованность и уникальные выражения.

Исследование исследует формальные, контентные особенности пословиц в обоих связанных языках, проявляя сходства и различия. В турецком языке пословицы в основном выражаются в настоящем времени глагола, в то время как в азербайджанском тюркском они выражаются в неопределенном будущем времени глагола. Следует отметить, что, хотя выделенные времена в обоих языках могут формализоваться под разными названиями, их структуры одинаковы. Например: "Başak büyüdükcə boynunu eğer" (турецкий); "Ağac bar verdikcə başını aşağı əyər" (азербайджанский тюркский).

Использование прошедшего времени в пословицах относительно редко в обоих связанных языках. Обычно в турецком языке глаголы пословиц находятся в повествовательном прошедшем времени, а в азербайджанском языке они главным образом находятся в времени показательного прошедшего. Например: "Ölüme giden gelmiş, paraya giden gelmemiş" (турецкий); "Qarğadan gözəl quş istədilər, balasını göstərdi" (азербайджанский тюркский).

Пословицы с формами повелительного наклонения используются в обоих языках. Например: "Düşman karınca ise sen fil gibi san" (турецкий); "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır" (азербайджанский тюркский).

Тема родства и соседских отношений отражается по-разному в пословицах обоих языков. Например: "Komşu komşunun külüne muhtaçtır", "Akrabanın akrabaya ettiğini akrep etmez" (турецкий); "Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır", "Ev alma, qonşu al" (азербайджанский тюркский).

Область использования информативных пословиц весьма обширна в обоих языках. Например: "Sanat altın bileziktir"; "Dar yerde yemek yemektense, bol yerde dayak yemek hayırlıdır" (турецкий); "Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır."; "Ağıl yaşda deyil, başdadır." (азербайджанский тюркский).

Пословицы, использующие числа, широко распространены как в турецком, так и в азербайджанском тюркском языках. Использование чисел один, два, три, семь, девять, семьдесят, сто и тысяча характерно для пословиц обоих языков. Например: "Üç göç bir yangının yerini tutar."; "İnsan yedisinde neyse, yetmişinde de odur."; "Kırk yılda bir namaz, onu da şeytan kıldırmaz." Использование числа девять в пословицах более распространено в турецком: "Dokuz ölç, bir biç"; "Okumak istemeyene dokuz hoca az".

На основе научного и педагогического опыта стоит отметить, что изучение формы и значения пословиц в виде примеров обеспечивает более легкое усвоение материала, будь то морфология или синтаксис. Одним из важных моментов следует считать полное выражение силы значения в пословицах. Это обеспечивает сохранение семантической целостности пословиц на всех языках.

Ключевые слова: пословицы, лексическое значение, настоящее время, порядок слов

Atalar sözləri hər bir xalqın keçmişinə, təcrübəsinə əsaslanan mənalı sözlərdir. Əsrlərdən bəri süzülüb gələn bu mənalı ifadələr hər bir xalqın dilində mövcuddur və ataların sonrakı nəsillərə vurğulamaq istədiyi fikirlərin bitkin şəklidir. Konkretlik, yığcamlıq, az sözlə çox məna ifadə edilməsi atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Fikrimizcə, atalar sözlərindəki bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dili öyrəndikdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Folklor nümunəsi olaraq zahirən sadə görünməsinə baxmayaraq, ifadə etdiyi dərin mənalara, axıcılıq, xüsusi qəlibləri öyrənilən dili rahat bir şəkildə mənimsəməyə kömək edir.

Dildə hökm şəklində formalaşan ifadələr qəlibləşir. Bu ifadələrdən bəziləri atalar sözləri, bəziləri deyimlər şəklində formalaşır. Atalar sözləri dünyadakı bütün dillərdə mövcuddur. Bir dili öyrənərkən o dildə olan atalar sözlərinin araşdırılaraq mənimsənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Çünki atalar sözlərindəki qəlibləşmiş məna dilin bütün potensialını üzə çıxarır. Atalar sözləri axıcı olur, səs bənzərlikləri bu ifadələrin tələffüzünü gözəlləşdirir və məna sərrast şəkildə satdırılır. Bir ata sözündəki hikmətli məna fikrin ən yığcam və düzgün şəkildə ifadəsidir desək, yanılmarıq. Xalqın illərdən bəri öz atalar sözlərini qoruyaraq müxtəlif situasiyalarda örnəklər gətirməsi eyni zamanda insanların öz atalarının təcrübəsinə, dəfələrlə sınaqdan çıxan halların ümumiləşdirilmiş nəticəsinə inamıdır. Bu inamın da nəsillərdən nəsillərə ötürülməsi uğurlu bir şəkildə davam etməkdədir.

1. Atalar sözlərinin forma və struktur xüsusiyyətləri. Vecihe Hatipoğlu “yargılı anlatımların en önemli bölümü tümcelelerdir. Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir eyleme veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce denir” olduğunu qeyd edərək cümlənin əsasının hökmdən ibarət olduğunu ifadə edir. (9, s.99) Digər dilçilərdən Haydar Ediskun (6, s.323), Muharrem Ergin (8, s.391), Rüşfət Rüştəmovun (13, s.36) və Kaya Bilgegilin, Erdem M.D., Karataş M., E Hirikin (7, s.392) cümləyə verdikləri təriflərdə mütləq “yargı”, yəni “hökm” ifadəsinin işlədildiyini görürük. Atalar sözləri də cümlə strukturuna malik olduqları üçün onlardakı hökm mənası güclüdür.

1.1. Atalar sözlərində zaman ifadəsi. Atalar sözlərinin Türkiyə Türkcəsində əsasən feilin geniş zamanında, Azərbaycan Türkcəsində isə feilin qeyri-qəti gələcək zamanında ifadə edilməsi xarakterikdir. Qeyd edək ki, iki qohum dildə vurğuladığımız zamanlar müxtəlif adlar altında formalaşsa da şəkilçiləri eynidir.

Başak büyüdükçe boynunu eğer. (Türkçe);

Ağac bar verdikcə başını aşağı əyər. (Azərbaycan Türkcəsində).

Gətirdiyimiz bu nümunələrdəki atalar sözləri eyni mənanı ifadə etməkdədir. Türkiyə Türkcəsindəki atalar sözündəki feil geniş zamanda, Azərbaycan dilindəki feil isə gələcək zamanda ifadə edilmişdir.

Ağaç yaş iken eğilir.

Dəmiri isti-isti döyərlər.

Atalar sözlərində feillər nəqli keçmiş zamanda da ifadə edilə bilər. Amma bu nümunələrə Türk dilində daha çox rast gəlinir:

Tilki dağa küsmüş, dağın habəri yok. .(Türkçe)

Mollaya dedilər: qonşuda bir kasıb ölmüş, dedi: “naxoşam”. (Azərbaycan dilində).

Qazan deyər : dibim qızıldır, çömçə deyər: bulanmışam, çıxmışam. (Azərbaycan dilində).

Hər iki qohum dildə keçmiş zamanda işlədilən atalar sözləri say etibarı ilə azdır. Adətən belə hallarda Türk dilindəki atalar sözlərinin feilləri nəqli keçmiş zamanda, Azərbaycan dilindəki atalar sözlərinin feilləri isə əsasən şühudi keçmiş zamanda işlənir.

Ölüme giden gelmiş, paraya giden gelmemiş. (Türkçe);

Qarğadan gözəl quş istədi, balasını göstərdi. (Azərbaycan dilində)

Bəzən isə əksi də mümkün, hər iki dildə feillər şühudi keçmiş zamanda olacaqdır.

Yağmurdan kaçarken doluya tutuldu. (Türkçe);

Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. (Azərbaycan dilində)

1.2. Atalar sözlərinin əmr şəklində ifadəsi. Atalar sözlərinin əmr şəklində ifadəsi hər iki dildə kifayət qədər geniş şəkildə təşəkkül tapmışdır.

Büğünün işini yarına bırakma. (Türkçe)

Bu günün işini səhərə qoyma. (Azərbaycan dilində)

Bu atalar sözünün Azərbaycan dilində feilin qeyri-qəti gələcək zamanla da ifadəsi daha işləkdir :

Bu günün işini sabaha saxlamazlar.

Türkiyə Türkçəsində feilin əmr şəklində formalaşmış eyni atalar sözü isə Azərbaycan dilində feilin arzu şəklində də işlədilməkdədir:

Egri otur, doğru söyle. (Türkçe)

Gəlin əyri oturaq, düz danışaq. (Azərbaycan dilində)

Türkiyə Türkçəsində və Azərbaycan Türkçəsində xəbərləri feilin əmr şəklində formalaşan atalar sözlərinin işlənmə dairəsi kifayət qədər genişdir.

Sakla samanı, gelir zamanı. (Türkçe)

Saxla samanı, gələr zamanı. (Azərbaycan dilində)

Kork Allah`tan Korkmayandan, korkma Allah`tan korkandan. (Türkçe)

Allahdan qorxmayandan sən qorx. (Azərbaycan dilində)

Eləcə də xəbəri əmr şəklinin inkarında olan feillərlə ifadə olunmuş atalar sözləri kifayət qədər sıx işlədilməkdədir.

Maşa varken elini ateşe sokma. (Türkçe)

Odla oynama. (Azərbaycan dilində)

Ev alma, komşu al. (Türkçe)

Ev alma, qonşu al. (Azərbaycan dilində)

Aşağıdakı atalar sözləri isə hər iki dildə fərqli şəkildə formalaşmış nümunələrdir.

Türkçe örnekler:

Sev seni seveni hak ile yeksan ise, sevme seni sevmeyeni Mısır'a sultan ise.

Karpuz kabuğunu görmeden denize girme.

Dibi görünmeyen suya girme.

Hayır söyle komşuna, hayır çıksın karşına.

Serçeden korkan darı ekmesin.

Azərbaycan dilində nümunələr :

Camala baxma, kamala bax.

Malını yaxşı saxla, qonşunu oğru bilmə.

Müxənnətlə əhsan yeməyə də getmə.

1.3. Feilin inkar forması ilə ifadə olunan atalar sözləri. Feilin inkar forması ilə ifadə olunan atalar sözlərinin işlənmə dairəsi həm Türkiyə Türkcəsində, həm Azərbaycan Türkcəsində genişdir.

Ev yıxanın evi olmaz. (Türkçe)

Ev yıxanın evi olmaz. (Azərbaycan dilində)

Bir çiçəkle yaz olmaz. (Türkçe)

Bir güllə bahar olmaz. (Azərbaycan dilində)

Rüzgâr esmeyince yaprak kıpırdamaz. (Türkçe)

Od olmasa, tüstü çıxmaz. (Azərbaycan dilində)

Çok yaşayan çok bilmez, çok gezen çok bilir. (Türkçe)

Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilir. (Azərbaycan dilində)

Gölgesinde oturulacak ağacın dalı kesilmez. (Türkçe)

Adam kölgəsində oturduğu budağı kəsməz. (Azərbaycan dilində)

Köpek köpeği ısırmaz. (Türkçe)

İt itin ayağını basmaz. (Azərbaycan dilində)

Fərqli şəkildə formalaşan atalar sözlərinə aşağıdakı nümunələr aiddir.

Namazda meyli olmayanın kulağı ezanda olmaz.

Değirmende doğan siçan gök gürültüsünden korkmaz.

Kaş çatmakla çatık kaş olunmaz.

Sanatı ustadan görmeyen öğrenmez.

Işığını akşamdan önce yakan sabah çirasına yağ bulamaz.

Öküz tekini bulmadan çifte yürümez.

Gavura kızıp oruc yenmez.

Evdeki hesap çarşıya uymaz.

1.4. Feilin vacib şəkli ilə formalaşan atalar sözləri.

Türkiyə Türkcəsində feilin “eylemin gereklilik kipi”, yəni feilin vacib şəkli ilə ifadə olunan atalar sözlərinə də rast gəlinir:

Sırça köşkte oturan komşusuna taş atmamalı.

Su akarken testiği doldurmalı.

Lakin Azərbaycan dilində feilin vacib şəklində işlədilən atalar sözlərinin sayı məhduddur.

1.5. İsmi xəbərli atalar sözləri. Türk və Azərbaycan dillərində ismi xəbərlərin işlədildiyi atalar sözlərinin nümunələri zəngindir:

Bilmemek ayıp değil, öğrenmemek ayıptır. (*Türkçe*);

Bilməmək ayıb sayılmaz, bilməyib öyrənməmək ayıbdır. (*Azərbaycan dilində*)

Türkiye Türkçesi və Azərbaycan Türkçəsində xəbərləri ad soylu sözlərlə ifadə olunmaqla fərqli şəkildə formalaşan atalar sözlərinə yetərli qədər nümunələr mövcuddur. Bu ismi xəbərlər əsasən isim, sifət və zərf kimi nitq hissələləri ilə ifadə olunur.

Türk dilində nümunələr:

Hastaya bakmaktan hasta olması yeğdir.

Tok ağırlaması güçtür.

Bir işe başlamak bitirmenin yarısıdır.

Cahile lâf anlatmak deveye hendek atlatmaktan zordur.

Zaman büyük bir ilâçtır.

Rüzgârlı havanın kuytususu, yağmurlu havanın uykusu.

Azərbaycan dilində nümunələr:

O hacı, bu hacı, kim olacaq boyaqçı?

Oba bizə, biz obaya hayanıq.

Ocağın altından köz, adamın altından söz.

Çax-çax edən nalçadır, işi bitirən axçadır.

2. Atalar sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Atalar sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri olduqca rəngarəngdir. Müəyyən sənət və peşə ilə bağlı atalar sözləri, ictimai məsələlərlə bağlı formalaşan atalar sözləri cəmiyyətdə geniş şəkildə yayılmışdır. İllərin həyat təcrübəsinə əsaslanaraq formalaşan bu atalar sözləri şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində sıxlıqla yer alır.

2.1. Müəyyən sənət və peşə ilə bağlı atalar sözləri. Müəyyən sənət və peşə ilə bağlı atalar sözləri hər iki dildə təşəkkül tapmışdır.

Türk dilində nümunələr:

Rençper kırk yılda, tüccar kırk günde.

Terzi kendi söküğünü dikemezmiş.

Bakmakla öğrenilseydi, kediler kasap olurdu.

Başını acemi berbere teslim eden cebinden pamuğu eksik etmesin.

Korkak bezirgân ne kar eder, ne zarar.

Börkçünün börkü olmaz, kürkçünün kürkü.

Azərbaycan dilində nümunələr:

Aşpazdan küsən evinə ac gedər.

Bağ vaxtı bağbanın qulağı ağır eşidər.

Başmaqçının başmağı yırtıq olar.

2.2.İctimai məsələlərlə bağlı formalaşan atalar sözləri.

Atalar sözlərində cəmiyyət, insanların cəmiyyətdə mövqeyi, ictimai bərabərsizlik, təbəqələşmə, yoxsulluğun gətirdiyi sıxıntılar, haqq və ədalətin qorunması və cəmiyyəti narahat edən digər məsələlər də kifayət qədər işıqlandırılmaqdadır.

Türk dilində nümunələr:

Zengin arabasını dağdan aşırır, fukara düz yolda yolunu şaşırır.

Zenginin gönlü olunca fukaranın canı çıkar.

Öksüzə acıyan çok, ekmek veren yok.

Rüşvet kapıdan girince insaf bacadan çıkar.

Hak deyince akan sular durur.

Mazlumun ahı, indirir şahı.

Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste.

Zulüm ile yapılan çabuk yıkılır.

Azərbaycan dilində nümunələr:

Acıqla dövlət yola getməz.

İlan vuran yatar, ac yatmaz.

Xan arıqlayanda rəiyyətin canı çıxar.

Xan evi – bəla evi.

Ağalıq verimlədir, igidlik vurumla.

2.3.Sayların iştirakı ilə formalaşan atalar sözləri.

Sayların işlədildiyi atalar sözləri həm Türk, həm Azərbaycan dilində kifayət qədər zəngindir.

Hər iki qohum dildə atalar sözlərində “bir, iki, üç, yeddi, yetmiş, yüz, min” saylarının işlədilməsi üstünlük təşkil edir.

Üç göç bir yangının yerini tutar.

İnsan yedisində neyse, yetmişində de odur.

İki el bir baş içindir.

Bir baş soğan bir kazanı kokutur.

Bir çiçəkle yaz olmaz.

Bir koyundan iki post çıkmaz.

Sarımsağı gələn etmişlər, kırk gün kokusu çıkmamış. (*Türkçe*);

Dost min isə azdır, düşmən bir isə çox.

Qonşunu iki inəkli istə ki, özün bir inəkli olasan.

Aclıq bir il gedər, minnət min il.

Gözəllik ondur, doqquzu dondur.

Ağıllıya qırx gün dəli desən, dəli olar. (*Azərbaycan dilində*).

“Dokuz” sayının işlədildiyi atalar sözlərinə əsasən Türkiyə Türkcəsində daha sıx şəkildə rast gəlinməkdədir:

Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.

Okumak istemeyene dokuz hoca az.

Bir baba dokuz evlât besler, dokuz evlât bir babayı beslemez.

Dokuz ölç, bir biç.

Misafir on kismetle gelir, birini yer, dokuzunu bırakır.

Dokuz aptal bir kaşıkla geçinir.

Dokuz at bir kazığa bağlanmaz.

Bildiğin dokuz, bilmediğin doksan dokuz.

Aca dokuz yorgan örtmüşler, yine uyuyamamış.

Qeyd edək ki, “dokuz” sayının iştirakı ilə formalaşan deyimlər də Türk dilində üstünlük təşkil edir.

Dokuz yorgan eksitmek - çox uzun yaşamaq, Nadiri taxtda görmək, Şah Abbasi qundaqda.

Dokuz köyün bir değneği – ailənin yeganə dayağı, ailənin göz dikdiyi yeganə şəxs

Dokuz canlı – canı buz baltası kimi olmaq, dəyirmanın başından ölü buraxsan, diri çıxar.

3. Atalar sözlərinin sintaktik xüsusiyyətləri.

3.1. Atalar sözləri sadə və mürəkkəb cümlələr şəklində formalaşa bilər. Bir qrammatik əsası və iki qrammatik əsası olan cümlələr daha işləkdir. Lakin üç cümlədən ibarət atalar sözlərinə də rast gəlinməkdədir.

Biri yer, biri bakar, kiyamet ondan kopar. (*Türkçe*);

Çayır dedi: yeddi il leylək yuvasında qaldım, yerə düşüb yenə atamın vətəni itirmədim. (*Azərbaycan dilində*).

3.2. Şərt budaq cümləsi şəklində formalaşan atalar sözləri.

Şərt budaq cümləsi şəklində formalaşan atalar sözləri də hər iki dildə geniş şəkildə işlədilməkdədir:

Türk dilində nümunələr:

Rüzgâr esmesə yaprak kırıdamaz.

Köpeğin duası kabul olsa, gökten kemik yağardı.

Bağa bakarsan, bağ, bakmazsan dağ olur.

Rahat ararsan, mezarda.

Azərbaycan dilində nümunələr:

Taylı tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər.

Rüstəmi-zaman olsan, düşməni həqir sanma.

Od olmasa, tüstü çıxmaz.

Xəsisə zəhər versən, pulsuzdur deyə içər.

3.3. Atalar sözlərində inversiya.

Inversiya hadisəsi cümlədə ənənəvi söz sırasının dəyişməsidir. V. Hatipoğlu atalar sözlərində inversiyalı cümlələrdə bir qafiyə sisteminin formalaşdığını da qeyd

etmişdir. (9, s. 189). Atalar sözlərindəki qafiyə onun nəsillərdən- nəsillərə daha rahat şəkildə ötürülməsinə, yaddaşlarda həkk olunmasına kömək edir:

Gülme komşuna, gelir başına. (*Türkçe*);

Hayır dile komşuna, hayır gele başına. (*Türkçe*)

Gülmə qonşuna, gələr başına. (*Azərbaycan dilində*).

Çobana vermə qızı, ya qoyun güddürər, ya quzu. (*Azərbaycan dilində*).

Nəticə. Atalar sözlərinin məna xüsusiyyətləri olduqca rəngarəngdir. Veciə Hatipoğlu atalar sözlərini “ hazır akıllar” olaraq (9, s.190) adlandırır. Atalar sözlərinin anonimliyi , ahəngdarlığı, ümumiləşdiriciliyi onların hər kəs tərəfindən asanlıqla qavranılmasını təmin edir.

Atalar sözlərinin Türkiyə Türkcəsində əsasən feilin geniş zamanında, Azərbaycan Türkcəsində isə feilin qeyri-qəti gələcək zamanında ifadə edilməsi xarakterikdir. Geniş zamanın şəkildələri isə Azərbaycan dilindəki indiki zaman şəkildəsi və qeyri-qəti gələcək zamanın şəkildələri ilə eynilik təşkil edir. Lakin Türkiyə Türkcəsində feilin geniş zamanı daha çox ümumilik, bütün zamanları əhatə etmək xüsusiyyətinə malikdir.

Türkiyə Türkcəsində feilin “ gereklilik kipi”, yəni vacib şəkli ilə ifadə olunan atalar sözlərinin sayı azdır. Azərbaycan dilində də feilin vacib şəkli ilə düzələn atalar sözləri yox deyiləcək qədər azdır. Feilin inkar forması ilə ifadə olunan atalar sözlərinin işlənmə dairəsi həm Türkiyə Türkcəsində, həm Azərbaycan Türkcəsində genişdir.

Sayıların işlədildiyi atalar sözləri həm Türk, həm Azərbaycan dilində kifayət qədər çoxdur. Hər iki qohum dildə atalar sözlərində “bir, iki, üç, yeddi, yetmiş, yüz, min” saylarının işlədilməsi üstünlük təşkil edir. “Dokuz” sayının işlədildiyi atalar sözlərinə əsasən Türkiyə Türkcəsində daha sıx şəkildə rast gəlinməkdədir.

Türk və Azərbaycan dillərində ismi xəbərlərin işlədildiyi atalar sözlərinin nümunələri olduqca zəngindir. İsmi xəbərlər içərisində isimlə, sifətlə və zərflə ifadə edilənlər üstünlük təşkil edir.

Müəyyən sənət və peşə ilə bağlı atalar sözləri hər iki qohum dildə hələ qədim zamanlardan bəri formalaşmışdır və bu gün də aktuallığını qorumaqdadır.

Həm Azərbaycan, həm Türkiyə Türkcələrində ictimai məsələlərlə bağlı formalaşan atalar sözlərinin sayı çoxdur. Atalar sözlərində cəmiyyət, insanların cəmiyyətdə mövqeyi, ictimai bərabərsizliklə bağlı məsələlər işıqlandırılmaqdadır.

Atalar sözləri sadə və mürəkkəb cümlələr şəklində formalaşa bilər. Bir qrammatik əsas və iki qrammatik əsas olan cümlələr daha işləkdir. Lakin üç cümlədən ibarət atalar sözlərinə də rast gəlinməkdədir.

Türk və Azərbaycan dillərində şərt budaq cümləsi şəklində formalaşan atalar sözlərinin nümunələri çox zəngindir. Bununla yanaşı “ ki`li birləşik tümceler” və “girişik tümceler” şəklində formalaşan atalar sözləri də mövcuddur.

Ədəbiyyat :

1. Aksan, D. (2004). Türkçenin söz varlığı. Ankara: Engin.
2. Aksoy, Ö. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Ankara: İnkılâp, 1984.
3. Bilgegil Kaya. "Türkçe Dilbilgisi" Salkım Söğüt Yayınları, Rize, 295 s.
4. Cəfərov S.Ə. "Müasir Azərbaycan dili. Leksika" II nəşr, "Şərq Qərb", Bakı, 2007, 191 s.
5. Dəmirçizadə Ə. "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti" ADPU Nəşriyyatı Bakı, 1962, 270 s.
6. Eduskun H. Yeni Türk Dilbilgisi, Ankara, 1973, 392 s.
7. Erdem M.D., Karataş M., Hirik E. "Yeni Türk Dili", Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara, 716 s.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1987. 407 s.
9. Hatipoğlu V. Türkçenin Söz Dizimi. Ankara: TDK, 1972, 207 s.
10. Xəlilov B. "Azərbaycan dilinin leksikologiyası", "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı, 2008, 442 s.
11. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi, Türk Dil Kurumu yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014, 1027 s.
12. Püsküllüoğlu, A. (2012). Türk atasözleri sözlüğü. Ankara: Arkadaş.
13. R. Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi. "Elm və təhsil", Bakı 2012, 201 s.
14. Rəsulov Ə.A. "Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə Türkçəsi və Azərbaycan dili", Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2007, 291 s.
15. Виноградов В.В. «Итоги обсуждения вопросов стилистики», Москва 1953.

Rəyçi : prof., f.e.d. Rəfət Əşrəf oğlu Rüstəmov